

PIERRE GASSENDI

DOCIEKANIA METAFIZYCZNE
CZYLI WĄTPLIWOŚCI I ZASTRZEŻENIA
WOBEC METAFIZYKI RENÉ DESCARTES'A
I WOBEC JEGO ODPOWIEDZI

Przekład z języka łacińskiego

JOANNA USAKIEWICZ

Wstęp

JERZY KOPANIA

Przypisy

JERZY KOPANIA I JOANNA USAKIEWICZ

Kęty 2017

WYDAWNICTWO

MAREK DEREWIECKI

Podstawa tłumaczenia:

Petri Gassendi Opera omnia in sex tomos divisa, Sumptibus Laurentii Anisson & Joannis Baptistae Devenet, Lugduni 1658, t. III, s. 269-410;

Oeuvres de Descartes, red. Ch. Adam i P. Tannery, Leopold Cerf, Paris 1904, t. VII, s. 394-409 oraz t. IX-a, s. 198-217

© 2017 for the Polish translation by Jerzy Kopania & Joanna Usakiewicz

© 2017 for the Polish edition by Wydawnictwo Marek Derewiecki

Wydanie pierwsze

Recenzenci: ks. prof. dr hab. Stanisław Janeczek,
prof. dr hab. Jolanta Żelazna

Przekład: Joanna Usakiewicz

Wstęp: Jerzy Kopania

Przypisy: Jerzy Kopania i Joanna Usakiewicz

Redakcja i korekta: Łukasz Front

Skład tekstu i projekt okładki: Łukasz Derewiecki

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS1/01994

ISBN 978-83-65031-39-6

WYDAWNICTWO MAREK DEREWIECKI

ul. Szkotnia 29a, 32-650 Kęty

tel./fax (33) 8454149, 603931607

e-mail: wydawnictwo@derewiecki.pl

Księgarnia: www.derewiecki.pl

Dystrybucja: tel. 502637305

SPIS TREŚCI

Przedślowie.....	4
Wstęp. Gassendi w świetle polemiki z Descartes'em (Jerzy Kopania)	5
1. Pierre Gassendi – życie i twórczość filozoficzna.....	5
2. Descartes, czyli umysł jako źródło poznania.....	22
3. Gassendiego przedmiotowe poczucie świata	49
DOCIEKANIA METAFIZYCZNE, CZYLI WĄTPLIWOŚCI I ZASTRZE- ŻENIA WOBEC METAFIZYKI I ODPOWIEDZI RENÉ DESCARTESA ORAZ SZCZEGÓŁOWY WYKAZ TREŚCI ZAWARTEJ W „DOCIEKA- NIACH METAFIZYCZNYCH”	77
List do Samuela Sorbier’a	79
Wydawca do Życzliwego i Wykształconego Czytelnika.....	82
Szczegółowy wykaz treści zawartej w „Dociekaniach metafizycznych”	84
Wstęp przedstawiający okoliczności pisania	101
Do „Medytacji I”, która jest o tych rzeczach, co do których można wątpić	115
Do „Medytacji II”, która jest o naturze ludzkiego umysłu, o tym, że jest ona bardziej znana niż ciało.....	134
Do „Medytacji III”, która jest o Bogu, że istnieje.....	221
Do „Medytacji IV”, która jest o prawdzie i fałszu	344
Do „Medytacji V”, która jest o istocie rzeczy materialnych i jeszcze raz o Bogu, że istnieje.....	389
Do „Medytacji VI”, która jest o istnieniu rzeczy materialnych i rzeczywistej różnicy między umysłem i ciałem.....	419
Zakończenie.....	486
ANEKS.....	491
[René Descartes] Oświadczenie autora dotyczące „Zarzutów piątych”	493
[René Descartes] List Pana Descartes’a do Pana Clerselier’a będący odpowiedzią na niektóre główne zastrzeżenia wysunięte przez Pana Gassendiego odnośnie do poprzednich odpowiedzi.....	495
[Claude Clerselier] Oświadczenie tłumacza dotyczące „Zarzutów piątych” poczynionych przez Pana Gassendiego	504
Indeks osób.....	506

PRZEDSŁOWIE

Oddajemy do rąk Czytelników przekład na język polski trzech tekstów związanych z siedemnastowieczną polemiką wokół *Medytacji o pierwszej filozofii* René Descartes'a, mianowicie: (1) P. Gassendi, *Dociekania metafizyczne, czyli wątpliwości i zastrzeżenia wobec metafizyki René Descartes'a i wobec jego odpowiedzi*, (2) *Szczegółowy wykaz treści zawartej w „Dociekaniach metafizycznych”* oraz (3) *List Pana Descartes'a do Pana Clerselier'a będący odpowiedzią na niektóre główne zastrzeżenia wysunięte przez Pana Gassendiego odnośnie do poprzednich odpowiedzi*. Są to ostatnie nieprzetłumaczone dotąd pisma związane z tą tematyką i stanowią całość wraz z wydanymi wcześniej przekładami:

– R. Descartes, *Medytacje o pierwszej filozofii. Zarzuty uczonych mężów i odpowiedzi autora. Rozmowa z Burmanem*, tłum. M. i K. Ajdukiewiczowie, S. Swieżawski, I. Dąmbska, PWN, Warszawa 1958 (wydanie drugie: Wydawnictwo Antyk, Kęty 2001);

– R. Descartes, *List do Voetiusa*, tłum. J. Usakiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998;

– R. Descartes, *Zarzuty i odpowiedzi późniejsze. Korespondencja z Hyperaspistesem, Arnauldem i More'em*, tłum. J. Kopania, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2005.

Tym samym język polski jest jedynym językiem nowożytnym, w którym dostępne są pełne przekłady wszystkich siedemnastowiecznych tekstów związanych z polemiką dotyczącą *Medytacji o pierwszej filozofii* Descartes'a.

Jerzy Kopania
Joanna Usakiewicz

WSTĘP

GASSENDI W ŚWIETLE POLEMIKI Z DESCARTES'EM

1. PIERRE GASSENDI – ŻYCIE I TWÓRCZOŚĆ FILOZOFICZNA

Przyszły filozof, astronom i matematyk urodził się 22 stycznia 1592 roku we wsi Champstercier, nieopodal Digne, w południowo-wschodniej Francji¹. Jego ojcem był Antoine Gassend, dość zamożny chłop uprawiający własną ziemię, a matką Françoise Fabry, również z rodziny chłopskiej. Późniejszą formę nazwiska – Gassendi – przyjął już w wieku dojrzałym, a została mu ona niejako narzucona przez przyjaciół, którzy uznali, że w czasach kardynała Mazarina i Marii Medycejskiej taka italianizacja wzmocni jego pozycję społeczną. Ponieważ młody Pierre wykazywał żywe zainteresowanie wiedzą, jego wuj Thomas Fabry, miejscowy proboszcz, zadbał o wykształcenie chłopca. Początkowe nauki pobierał w Kolegium w Digne, a w 1609 r. rozpoczął studia w zakresie teologii, łaciny i greki na Uniwersytecie w Aix. W 1611 r. zmarł jego ojciec. W 1612 r. Gassendi powrócił do Digne, gdzie został kierownikiem miejscowego Kolegium, którą to funkcję sprawował do 1614 r. Przyjął w tym czasie niższe święcenia kapłańskie, a w 1614 r. uzyskał na Uniwersytecie w Awinionie stopień doktora teologii oraz został

¹ Zob. biografię filozofa w: H. Jones, *Pierre Gassendi 1592–1655. An Intellectual Biography*, De Graaf, Nieuwkoop 1981. Zob. także: S. Taussig, *Pierre Gassendi (1592–1655). Introduction à la vie savante*, Brepols Publishers, Turnhout 2003. Siedemnastowieczne biografie Gassendiego i okolicznościowe wspomnienia zamieszczono w zbiorze: S. Taussig, A. Turner, *Mémoires de Gassendi. Vies et célébrations écrites avant 1700*, Brepols Publishers, Turnhout 2008. Ciekawe informacje znaleźć można w katalogu Muzeum w Digne; zob. A. Turner (ed.), *Après Gassendi. Son influence et sa réputation, essai, avec l'histoire des collections scientifiques et un catalogue des instruments et appareils concernant les sciences exactes appartenant au Musée Gassendi à Digne-les-Bains*, Musée Gassendi, Digne-les-Bains 2006.

kanonikiem kapituły katedralnej w Digne. W roku 1616 otrzymał wyższe święcenia kapłańskie.

Gdy w 1617 r. na Uniwersytecie w Aix zwolniły się miejsca kierowników katedr filozofii i teologii, Gassendi zgłosił gotowość objęcia i jednej, i drugiej. Zaproponowano mu obie, on jednak wybrał katedrę filozofii, teologiczną odstępując o. Philibertowi Fezaye z zakonu karmelitańskiego, swemu nauczycielowi z czasów studiów². Kierował katedrą do 1623 r., kiedy został zmuszony do opuszczenia Uniwersytetu przez jezuitów, którzy przejęli wówczas kontrolę nad uczelnią. Przyczyną nie były jednak jakieś zastrzeżenia do niego jako wykładowcy, lecz konsekwentne zatrudnianie wyłącznie członków zakonu jezuickiego. Jego sytuacja materialna stała się dość trudna aż do roku 1634, kiedy został mianowany dziekanem kapituły kolegiackiej w Digne, co zapewniło mu stały przyzwoity dochód.

Odtąd przebywał głównie w Digne, nieraz wyjeżdżając na krótsze pobyty do Paryża, ale odbył też podróże do Flandrii i Holandii. Pełnienie obowiązków kapłańskich godził z badaniami naukowymi i filozoficznymi. Pasjonuje się rozwojem fizyki, szczególnie pociąga go astronomia, ale interesuje się także medycyną. Prowadzi systematyczne obserwacje astronomiczne, koresponduje z licznymi badaczami i myślicielami; do jego korespondentów należą m.in. Galileusz, o. Marin Mersenne, Jan Baptysta van Helmont i Isaack Beeckman, a z filozofów m.in. Tomasso Campanella, Thomas Hobbes, René Descartes i Hugo Grotius³. Szczególną rolę w życiu

² Używana jest też niepoprawna forma nazwiska: „Fesaye”. O wpływie Fezaye’a na Gassendiego zob. J.-R. Armogathe, *L’enseignement de Pierre Gassendi au Collège Royal d’Aix-en-Provence et la tradition philosophique des Grands Carmes*, w: S. Murr (ed.), *Gassendi et l’Europe (1592–1792). Actes du Colloque International de Paris „Gassendi et sa postérité (1592–1792)” (Sorbonne, 6–10 octobre 1992)*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1997, s. 9–20.

³ Zdaniem niektórych historyków uczniem Gassendiego był Molière, co znalazło odbicie w jego komediach; zob. L. Andrieux, *Pierre Gassendi, prévôt de l’Église de Digne*, Imprimerie Lahure, Paris 1927, s. 62–71. Kwestii przynależności Gassendiego do trwającej od czasów renesansu tzw. Republiki uczonych (łac. *Respublica literaria*), utrzymujących korespondencyjnie ożywione kontakty naukowe, poświęcony jest numer tematyczny: *Pierre Gassendi et la République des Lettres* czasopisma „Dix-septième siècle” 233, 4, 2006. Z wcześniejszych opracowań tematu ważne są: B. Rochot, *Le cas Gassendi*, „Revue d’Histoire littéraire de la France” 47, 4, 1947, s. 289–313, oraz polemiczny względem niego R. Pintard, *Modernisme, humanisme, libertinage. Petite suite sur le „cas Gassendi”*, „Revue d’Histoire littéraire de la France” 48, 1, 1948, s. 1–52. Zob. także: R. Collier, *Gassendi et le spiritualisme, ou Gassendi*

Gassendiego odegrał Nicolas-Claude Fabri de Peiresc (1580–1637), astronom, humanista i erudyta, filantrop popierający rozwój nauk i wspierający materialnie badaczy. Peiresc służył filozofowi pomocą materialną, do swej śmierci gościł go w swym domu; Gassendi był tak przybity śmiercią Peiresca, że przez cztery lata nie mógł pracować naukowo. Niektórzy z jego znajomych i przyjaciół – m.in. Gabriel Naudé, François Luillier, François de la Mothe le Vayer, Cyrano de Bergerac – należeli do kręgu *libertins érudits* (uczonych libertynów), wolnomyślicieli głoszących poglądy materialistyczne, agnostyczne, nieraz ateistyczne. Co znamienne, sam Gassendi nie był przez swych współczesnych podejrzewany ani o agnostycyzm, ani o materializm, nie kwestionowano też autentyczności jego posługi kapłańskiej. Jako człowiek charakteryzował się pogodnym usposobieniem i życzliwością do ludzi. W dobie coraz powszechniej przyjmowanego mechanicyzmu argumentował, że zwierzęta nie są bezdusznymi maszynami pozbawionymi odczuć i dlatego niemoralne jest pozbawianie ich życia, do którego są równie przywiązane, jak ludzie; sam pozostawał konsekwentnym wegetarianinem⁴.

Gassendi był badaczem i myślicielem niezwiązanym trwale z żadną uczelnią, choć wydawało się, gdy w 1645 r. został kierownikiem katedry matematyki w Collège Royal w Paryżu, że będzie to jego stałe miejsce pracy. Jednak zły stan zdrowia zmusił go do zrezygnowania w 1648 r. z pracy na uczelni. Gassendi miał poważne problemy z płucami, prawdopodobnie była to gruźlica. Wyjeżdża na południe Francji, do Tulonu, mając nadzieję, że tamtejszy klimat będzie korzystny dla jego stanu zdrowia. W 1652 r. wraca do Paryża. Jego stan zdrowia pogarsza się i 24 października 1655 roku filozof umiera⁵.

était-il un libertin, w: *Tricentenaire de Pierre Gassendi 1655–1955. Actes du Congrès de Digne, 4–7 août 1955*, Presses Universitaires de France, Paris 1957, s. 95–133.

⁴ O etycznym charakterze wegetarianizmu Gassendiego zob. E. Michael, *Vegetarianism and Virtue. On Gassendi's Epicurean Defense*, „Between the Species” 7(2), 3, 1991, s. 61–72.

⁵ Bernard Rochot, jeden z najwybitniejszych znawców myśli Gassendiego, wyróżnia trzy okresy w życiu filozofa: (1) okres formowania się postawy intelektualnej, w którym publikuje on swe pierwsze dzieło filozoficzne, trwający do 1625 r.; (2) okres dojrzałości intelektualnej, czyli lata 1625–1648, w których powstały główne dzieła; (3) krótki okres starości 1649–1655, w którym ukończył swe podstawowe dzieło, wydane już pośmiertnie. Zob. B. Rochot, A. Koyré, G. Mongrédien, A. Adam, *Pierre Gassendi. Sa vie et son oeuvre, 1592–1655*, Albin Michel, Paris 1955, s. 9–54. W tymże wydaniu znajdujemy interesujące omówienia i dyskusje nad treścią filozofii Gassendiego i jej znaczeniem w rozwoju myśli filozoficznej. Zob. także zwięzłe i bardzo przejrzyste omówienie twórczości Gassendiego

Filozoficzna twórczość Gassendiego datuje się od czasów jego pracy na Uniwersytecie w Aix. Jak na wszystkich uniwersytetach europejskich, również tam obowiązywała doktryna arystotelesowska i Gassendi przedstawiał ją studentom rzetelnie, a choć podchodził do niej krytycznie, powstrzymywał się od krytyki jawnej. Prawdopodobnie już po odejściu z Uniwersytetu zaczął spisywać swoje rozmyślenia i uwagi, a w 1624 r. ukazało się w Grenoble jego dzieło *Exercitationes paradoxicae adversus Aristoteleos libri duo priores*; wbrew tytułowi nie zawierało ono dwu pierwszych ksiąg, lecz tylko jedną⁶. Całość zaplanowana była na siedem ksiąg, jednak Gassendi zarzucił pisanie, zapewne z obawy, iż zbyt radykalna krytyka Arystotelesa może mu przysporzyć kłopotów. A krytykował u Arystotelesa nie jego empiryzm i zmysłowe postrzeganie świata, lecz dedukcyjną, na sylogizmach opartą, metodę badawczą. Konsekwentnie odrzucał też wywodzącą się z arystotelizmu scholastyczną metodę filozofowania z jej zamięłowaniem do jałowych dysput, bezkrytycznym przywiązaniem do tekstów uznanych za autorytatywne i osobliwym językiem. Jako astronom i matematyk, sam aktywny na polu naukowym i pilnie śledzący postępy nauk, zdał sobie sprawę, że skostniały scholastyczny arystotelizm stał się doktryną hamującą badania naukowe.

Jednak problem znalezienia właściwej metody badawczej nie stanie się dłań, w przeciwieństwie do René Descartes'a, z którym wkrótce przyjdzie mu polemizować, problemem wyznaczającym kierunek myślenia filozoficznego. Ich postawa, punkt wyjścia i punkt dojścia będą całkowicie odmienne. Descartes, dla którego poznawczym punktem wyjścia była zawartość umysłu, uznał, że badanie nieuporządkowane, bez logicznej metody postępowania nie jest wartościowe poznawczo; Gassendi, dla którego punktem wyjścia były dane zmysłowe, uważał, że ściśle trzymanie się jakiejś określonej metody jest zamykaniem umysłu w ograniczonych ramach, przez co nie jest on zdolny przybliżyć się do coraz pełniejszego poznawania rzeczywistości.

w: J.-M. Maldamé, *Pierre Gassendi. Naissance de l'atomisme*, „Revue des Questions Scientifiques”, 182, 1, 2011, s. 55–84.

⁶ Zamieszczone także w pośmiertnym wydaniu dzieł: P. Gassendi, *Opera omnia*, Lugduni 1658, t. III, s. 105–210. W dalszym ciągu wydanie to oznaczać będziemy jako *Opera*, ze wskazaniem na tom, stronę i kolumnę. Istnieje wydanie współczesne (tekst oryginalny i przekład na język francuski): *Dissertations en forme de paradoxes contre les aristotéliciens. Exercitationes Paradoxicae Adversus Aristoteleos*. Texte critique avec introduction, traduction, notes et tables, par B. Rochot, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 1959.

O ile zatem Descartes był przekonany, że umysł zdolny jest ująć poznawczo istotę rzeczy, o tyle Gassendi temu przeczył. Odrzucając arystotelesowsko-scholastyczne rozumienie istoty bytu, Gassendi nie podał własnego, przyjmując nominalistyczną wizję świata, zgodnie z którą istnieją jedynie jednostkowe rzeczy ujawniające się nam poprzez zmysły⁷.

Postawa filozoficzna Gassendiego była w jakiejś mierze zbieżna z postawą libertynów, mianowicie miał z nimi wspólne racjonalne podejście do rzeczywistości i pewien sceptycyzm co do możliwości zgłębienia przez umysł ludzki natury wszechrzeczy. W 1630 r. ukazała się w Paryżu rozprawa Gassendiego *Epistolica exercitatio in qua principia philosophiae Roberti Fluddi Medici reteguntur*. Była to ostra krytyka poglądów angielskiego okultysty Roberta Fludda (1574–1637), ukazująca brak racjonalnych podstaw głoszonych przezeń tez. W 1634 r. napisał na prośbę Peiresca list zatytułowany *Ad librum D. Edoardi Herberti Angli, de Veritate*, polemikę z książką Herberta z Cherbury, w którym wykazuje, że powszechna zgoda co do pewnych tez religijnych nie może być uznana za kryterium ich prawdziwości.

Własną podstawę i punkt wyjścia znalazł Gassendi w epikurejskim atomizmie. Doktryna atomistyczna w starożytności przegrała starcie z doktrynami Platona i Arystotelesa, a w scholastyce średniowiecznej uznana została za całkowicie błędną, bo materialistyczną, nadto zaś najbardziej znanego atomistę, czyli Epikura, uważano za skrajnie niemoralnego, prymitywnego hedonistę. Wprawdzie w okresie renesansu pojawiały się próby wznowienia atomizmu, jednak dopiero Gassendiemu udało się ukazać atomizm jako teorię metodologicznie zasadną, samemu Epikurovi zaś przywrócić dobre imię. Zapewne czuł jakąś szczególną bliskość z osobą Epikura, skoro poświęcił mu osobne dzieło: *De vita et moribus Epicuri libri octo*, wydane w Lyonie w 1647 r. Dwie pierwsze księgi dzieła zawierają życiorys Epikura, w pięciu następnych Gassendi obszernie polemizuje z oszczerczymi oskarżeniami greckiego filozofa o niemoralność i żarliwie argumentuje, iż był on człowiekiem szczerze cnotliwym, w księdze ostatniej zaś odpiera zarzuty o rzekomą niechęć Epikura do tzw. nauk wyzwolonych (*disciplinae liberales*), a konkretnie do gramatyki, poetyki, retoryki, dialektyki i matematyki.

⁷ Szerzej na ten temat zob. T. Bedouelle, *L'unité de la science et son objet. Descartes et Gassendi: deux critiques de l'Aristotélisme*, „Les Études philosophiques” 1–2, 1996, s. 49–69. O nominalizmie Gassendiego zob. O.-R. Bloch, *La philosophie de Gassendi. Nominalisme, matérialisme et métaphysique*, Martinus Nijhoff, La Haye 1971.

W 1649 r. opublikował Gassendi w Lyonie *Animadversiones in decimum librum Diogenis Laertii, qui est de vita, moribus, placitisque Epicuri*. Był to przekład z języka greckiego na łaciński dziesiątej księgi podręcznika Diogenesa Laertiosa *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, z dołączeniem własnych komentarzy (owych *Animadversiones*). W tym samym roku, również w Lyonie, wydał *Philosophiae Epicuri syntagma*, traktat będący wykładem filozofii Epikura. Składa się on z trzech części: pierwsza zawiera omówienie epikurejskiej kanoniki, czyli logiki z teorią poznania, druga fizyki, trzecia zaś etyki. Własne, choć na epikurejskiej wizji świata oparte, poglądy filozoficzne wyłożył Gassendi w traktacie *Syntagma philosophicum*, który opublikowany został w 1658 r., a więc już po śmierci filozofa, w dwu pierwszych tomach sześciotomowego zbiorowego wydania jego dzieł. Traktat ten składa się z księgi wstępnej i trzech ksiąg właściwych; księga wstępna jest ogólnym omówieniem filozofii, księga pierwsza wykładem logiki i zagadnień poznawczych, księga druga wykładem fizyki, a trzecia etyki⁸. Z tego dzieła poznać możemy najpełniej filozofię Gassendiego⁹.

Dzieląc filozofię na logikę, fizykę i etykę – zgodnie z tradycją stoicką i epikurejską – Gassendi nie tyle wyklucza metafizykę, ile raczej utożsamia ją z teologią: fizyka pozwala poznawać naturę świata, a ponieważ w świecie stworzonym odcisnęte są ślady obecności Boga, więc fizyka z konieczno-

⁸ Istnieje przekład polski księgi wstępnej i księgi pierwszej; zob. P. Gassendi, *Logika*, z dodaniem *Wstępu do Zarysu filozofii* pt. *O filozofii ogólnie*, tłum. L. Chmaj i L. Joachimowicz, PWN, Warszawa 1964. Wydanie poprzedzone jest dość obszernym wstępem L. Kołakowskiego, omawiającym życie i poglądy Gassendiego. Duża część przetłumaczona została na język francuski: (1) *Préliminaires de la physique. Syntagma philosophicum*. Introduction S. Murr, traduction et notes équipe Gassendi CNRS, [w:] „XVIIe siècle”, 179, 2, 1993, s. 353–385; (2) *Le principe matériel, c'est-à-dire la matière première des choses. Syntagma philosophicum, Physique, Section I, Livre III*. Traduction, introduction et notes par S. Taussig, Brepols Publishers, Turnhout 2009; (3) *Du principe efficient, c'est-à-dire des causes des choses. Syntagma philosophicum, Physique, Section I, Livre IV*. Introduction et notes par S. Taussig, Brepols Publishers, Turnhout 2006; (4) *De la liberté, de la fortune, du destin et de la divination. Syntagma philosophicum, Éthique, Livre III*. Traduction, introduction et notes par S. Taussig, Brepols Publishers, Turnhout 2008.

⁹ Meyrick H. Carré wykazuje, że *Syntagma philosophicum* jest systematycznym rozwinięciem krytyki arystotelesowskiej metodologii i rozumienia przyrody, zapoczątkowanej w *Exercitationum paradoxicarum adversus Aristoteleos* i wykładem własnej fizyki opartej na zmodyfikowanej doktrynie atomistycznej i antymetafizycznej, z sensualizmu wynikającej teorii poznania i towarzyszącej jej metodologii; zob. tenże, *Pierre Gassendi and the New Philosophy*, „Philosophy” 33, 125, 1958, s. 112–120.